

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

น้ำเป็นองค์ประกอบและเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับสิ่งมีชีวิต กล่าวได้ว่าถ้ามีน้ำที่ไหนก็จะต้องมีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่ที่นั่น ดังเช่นในประวัติศาสตร์พัฒนาการชุมชนก็เริ่มตั้งหลักปักฐานอยู่ตามแนวแม่น้ำทั้งสายเล็กสายใหญ่ จากชุมชนเล็ก ๆ เติบโตมาเป็นเมือง และบางแห่งพัฒนาการขึ้นมาเป็นเมืองขนาดใหญ่หรือที่เรียกว่า นคร ที่มีความสำคัญในฐานะเป็นศูนย์กลางของชุมชนในกลุ่มน้ำนั้นๆ เช่น เมืองเชียงใหม่ ที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำปิง บางครั้งเรียกชื่อว่าเวียงพิงค์ หมายถึงเมืองแห่งลุ่มน้ำปิงนั่นเอง

แต่หากเรามองลึกไปถึงชุมชนเล็ก ๆ ในท้องถิ่น เราจะพบว่าชุมชนเหล่านั้นจะมีความสัมพันธ์และผูกพันกับแม่น้ำสายเล็ก ๆ บางทีเป็นลำห้วยที่ไหลผ่านชุมชนบ้านเรือน ที่ทำกินก่อนจะไหลไปรวมกันเป็นแม่น้ำสายใหญ่ บางพื้นที่อาจมีลักษณะเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) ที่มีน้ำขังอยู่ตลอดเวลา ซึ่งมีชื่อเรียกแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น เช่น หนอง บึง บวก หลง จำ กว๊าน กุด พรุ เป็นต้น พื้นที่เหล่านี้เป็นแหล่งสำคัญอย่างยิ่งสำหรับการยังชีพของชาวบ้านในชุมชน เพราะเป็นที่ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำและพืชน้ำของท้องถิ่นที่ทำหน้าที่เลี้ยงดูทุกชีวิตในชุมชนมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

ทุกวันนี้ทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำถูกทำลายไป โดยมีสาเหตุหลักมาจากความต้องการที่เพิ่มขึ้นตามจำนวนประชากรในชุมชน ทำให้การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติมีมากเกินไปจนความสามารถที่ธรรมชาติจะผลิตให้ได้ รวมทั้งเกิดจากการใช้เครื่องมือที่รุนแรงในการเก็บเกี่ยวประโยชน์จากธรรมชาติ เช่น การใช้ระเบิดและไฟฟ้าในการจับปลา นอกจากนี้ยังมีสาเหตุสำคัญมาจากโครงการพัฒนาต่าง ๆ ที่มีผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อสมดุลทางธรรมชาติ เช่น การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ การขุดลอกแม่น้ำ โรงงานอุตสาหกรรม หรือแม้แต่การทำฟาร์มขนาดใหญ่ที่ต้องใช้สารเคมีจำนวนมาก เราปฏิเสธไม่ได้เลยว่าการพัฒนาที่ผ่านมามีส่วนสำคัญที่ทำให้ระบบนิเวศของลุ่มน้ำได้รับผลกระทบจนเกิดความเสียหาย

ดังนั้นการศึกษาการพัฒนาลุ่มน้ำ จะสะท้อนให้เห็นพัฒนาการของสังคมไทยในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนมีส่วนร่วม ตามเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ซึ่งระบุไว้ใน

ในปี พ.ศ.2488 กรมชลประทานได้เริ่มสำรวจรายละเอียดอีกครั้งและได้กำหนดจุดที่ก่อสร้างตัวฝายทดน้ำขึ้นใหม่ ให้อยู่ใต้จากฝายผาแตกเดิมประมาณ 2 กม. และวางแนวคลองส่งน้ำใหม่ให้ถูกต้องตามหลักวิชาการ โดยใช้แนวเดิม ประมาณ 4 กม. เริ่มทำการก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ.2490 ตัวฝายเป็นฝายกึ่งถาวรแบบหินทิ้ง โครงยึดเป็นเสาไม้ เนื้อแข็ง มีความสูง 3.50 เมตร กำหนดระดับสันฝายที่ระดับ +337.00 (รทก.) ยาว 80.00 เมตร พร้อมทั้งขุดคลองส่งน้ำ สามารถส่งน้ำช่วยเหลือพื้นที่เพาะปลูกในพื้นที่อำเภอคอยสะแกและอำเภอสันกำแพง รวมพื้นที่ 25,000 ไร่ ในปัจจุบันชาวบ้านก็ยังเรียกชื่อคลองสายนี้ตามชื่อเดิมว่า คลองผาแตก สำหรับน้ำส่วนหนึ่งจากประตูระบายปากคลอง ยังสามารถส่งให้กับคลองของชาวบ้านที่ใช้กัน อยู่เดิมอีก 2 สาย คือคลองเกาะมะตัน และคลองเมืองวะ ซึ่งเป็นคลองรับน้ำจากฝายเดิมของราษฎรที่สร้างไว้ ทำให้สามารถส่งน้ำให้พื้นที่เพาะปลูกรวมทั้งโครงการจำนวน 60,000 ไร่

อย่างไรก็ตาม ฝายที่สร้างนั้นยังไม่สามารถลดปัญหาน้ำท่วมได้ จนกระทั่งวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ.2519 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินเพื่อทรงเยี่ยมราษฎรในท้องที่ อำเภอคอยสะแก จังหวัดเชียงใหม่ ได้มีพระราชดำริให้กรมชลประทานรับดำเนินการพัฒนาลำน้ำแม่กวัง โดยการสร้าง เขื่อนปิดกั้นลำน้ำเพื่อจะได้เก็บน้ำที่มีเกินความต้องการในฤดูฝนไว้สำหรับให้ราษฎรทำการเพาะปลูก เพื่อเพิ่มผลผลิตในฤดูแล้ง เนื่องจากราษฎรมีสิทธิ์ถือครองที่ทำกินน้อยอยู่แล้ว ซึ่งจะเป็นการบรรเทาความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรตลอดจน บรรเทาอุทกภัยในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กวังและน้ำแม่ปิงด้วย ดังนั้นกรมชลประทานจึงได้ ดำเนินการขออนุมัติต่อคณะรัฐมนตรีเพื่อเปิดการก่อสร้าง โครงการแม่กวังขึ้นบริเวณเหนือฝายแม่กวังเดิมประมาณ 1 กม. และคณะรัฐมนตรีเห็นชอบ อนุมัติให้กรมชลประทานดำเนินการก่อสร้างเบื้องต้น ได้เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม 2519 และเริ่มการสำรวจ ออกแบบ และก่อสร้างเบื้องต้นในปีถัดมา

แต่เนื่องจากสภาวะความแห้งแล้งและปริมาณฝนที่ตกน้อยลงทุกปี ส่งผลกระทบต่อปริมาณน้ำที่กักเก็บไว้ในเขื่อนให้มีปริมาณลดลง ทำให้เกษตรกรชาวนาขาดแคลนน้ำในการทำการเกษตร ต่อมาภายหลัง ชาวบ้านจึงได้รวมตัวกันจัดตั้งเครือข่ายกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำแม่กวังขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2543 โดยเป็นการรวมตัวกันของกลุ่มอนุรักษ์ 55 ชุมชน ในท้องที่ 6 ตำบล คือตำบลเทพเสด็จ ป่าเมียง ลวงเหนือ เชิงคอย แม่โป่ง อำเภอคอยสะแก และตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่อน จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อการมีส่วนร่วมในการดูแล รักษา ฟื้นฟู และดำเนินกิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำกวัง โดยยึดแนวทางในการดำเนินการพัฒนาให้คนอยู่กับป่าลุ่มน้ำได้อย่างเกื้อกูลสมดุล ตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เน้นการประสานความร่วมมือกับทุกองค์กรเพื่อให้เกิดกิจกรรมในการอนุรักษ์พื้นที่ต้นน้ำลำธาร และพัฒนาชุมชน ทั้งในระดับกิจกรรมชุมชน เช่น การสร้างฝายต้นน้ำลำธาร การปลูกป่า 3 อย่าง

ประโยชน์ 4 ประการ ตามแนวพระราชดำริฯ การร่วมรณรงค์ป้องกันและควบคุมไฟฟ้า และในระดับท้องถิ่น เช่น กระดุมทุน ระดมกำลังร่วมกันปลูกป่า การทำแนวกันไฟรอบพื้นที่ตำบล การทำบุญสืบชะตาบวชป่า และในระดับลุ่มน้ำ เช่น การจัดเวทีแลกเปลี่ยนข้อมูลสถานการณ์สิ่งแวดล้อม การเรียนรู้เกี่ยวกับ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การประชาสัมพันธ์ การขยายเครือข่ายเพื่อสร้างความร่วมมือในการป้องกันดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ปัจจุบันได้ร่วมมือกับเครือข่ายลุ่มน้ำแม่ลาว (ตอนบน) เครือข่ายลุ่มน้ำแม่กวังตอนล่าง (ลำพูน) เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนารูปแบบการอนุรักษ์พัฒนาลุ่มน้ำอย่างบูรณาการ โดยมีความคาดหวังในความเป็นองค์กรชุมชนที่จะได้รับการประสานความร่วมมือให้เกิดกิจกรรมเชื่อมโยงทั้งกลุ่มที่อยู่ต้นน้ำ กลางน้ำ ปลายลุ่มน้ำ และเครือข่ายลุ่มน้ำอื่น ๆ เพื่อร่วมกันดำรงไว้ซึ่งคุณภาพลุ่มน้ำที่ดี และเอื้อเกื้อกูลต่อวิถีดำเนินชีวิตของสังคมมนุษย์

จะเห็นว่า เรื่องการจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชนนั้น มีมิติที่หลากหลายมาก ได้แก่ ด้านสิทธิชุมชน ด้านทรัพยากรธรรมชาติ ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านความหลากหลายทางชีวภาพ ด้านระบบนิเวศ ด้านการพัฒนาพื้นที่อย่างสมดุล ด้านความเชื่อ พิธีกรรมและประเพณี ด้านวิถีชีวิตของคนเชื่อมกับธรรมชาติ เป็นต้น โดยในทางปฏิบัติ จะคำนึงถึงมิติเหล่านี้เป็นองค์รวมหรือบูรณาการ และเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน และให้ความสำคัญกับการทำงานบนพื้นฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น

1.2 คำถามในการวิจัย

ประชาชนที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำแม่กวังได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการลุ่มน้ำอย่างไร และได้รับผลจากการเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการลุ่มน้ำดังกล่าวด้านการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของพื้นที่และการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนอย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์การศึกษา

1.3.1 เพื่อศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการลุ่มน้ำ ได้แก่ การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา สาเหตุ และความต้องการ การมีส่วนร่วมในการวางแผน การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ การมีส่วนร่วมในการประเมินผล และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องของชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำแม่กวัง ตั้งแต่ปีที่มีการก่อตั้งเครือข่าย พ.ศ. 2543 - 2552

1.3.2 เพื่อศึกษาผลกระทบที่ชุมชนได้รับจากการจัดการลุ่มน้ำด้านกายภาพ และด้านเศรษฐกิจของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กวัง

1.4 ขอบเขตการศึกษา

1.4.1 ขอบเขตด้านประชากร

ดำเนินการคัดเลือกจากประชากรทั้งชายและหญิง ที่เข้าร่วมในการทำกิจกรรม และอาศัยอยู่ในชุมชนซึ่งอยู่ในบริเวณที่มีแม่น้ำแม่กวังไหลผ่าน หรือได้รับประโยชน์จากลำน้ำแม่กวัง จำนวน 55 ชุมชน ใน 6 ตำบลของอำเภอคอยสะเกิด และอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

1.4.2 ขอบเขตด้านพื้นที่

พื้นที่ที่ทำการศึกษา คือ พื้นที่ลุ่มน้ำแม่กวัง ซึ่งครอบคลุม 55 ชุมชน ในท้องที่ 6 ตำบล คือ ตำบลเทพเสด็จ ป่าเมี่ยง ลวงเหนือ เริงคอย แม่โป่ง อำเภอคอยสะเกิด และตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งในการคัดเลือกพื้นที่ในการศึกษาวิจัยนี้ทั้ง 55 ชุมชนนี้ เป็นหมู่บ้านที่มีความสอดคล้องตามเกณฑ์ในการคัดเลือกพื้นที่ศึกษาวิจัยที่กำหนด ดังนี้

- (1) เป็นชุมชน/หมู่บ้านที่มีแม่น้ำแม่กวังไหลผ่าน เพื่อสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของชุมชนและแม่น้ำแม่กวัง
- (2) เป็นชุมชน/หมู่บ้านที่มีการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำแม่กวัง เพื่อให้สะท้อนถึงความสำคัญของแม่น้ำแม่กวังที่มีต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน

1.4.3 ขอบเขตด้านเนื้อหา

(1) ศึกษาบริบทพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กวัง ในบางส่วนของอำเภอแม่ออน และอำเภอคอยสะเกิด จังหวัดเชียงใหม่

(2) การมีส่วนร่วมของประชาชนในพื้นที่เป้าหมาย ได้แก่

(2.1) ขั้นตอนการค้นหาปัญหา สาเหตุ และความต้องการ

(2.2) ขั้นตอนการวางแผน

(2.3) ขั้นตอนการดำเนินการ

(2.4) ขั้นตอนการรับผลประโยชน์

(2.5) ขั้นตอนการประเมินผล

(3) ศึกษาผลกระทบของการจัดการลุ่มน้ำต่อประโยชน์ทางด้านกายภาพ

และด้านเศรษฐกิจของชุมชน

1.5 นิยามศัพท์

การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา สาเหตุ และความต้องการ การมีส่วนร่วมในการวางแผน การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ และการมีส่วนร่วมในการประเมินผล ในการจัดการลุ่มน้ำแม่กวัง

การจัดการลุ่มน้ำ (Watershed Management) คือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำ โดยเน้นที่การผลิตน้ำ การป้องกันแหล่งน้ำ และทรัพยากรอื่น ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับน้ำ รวมทั้งการบรรเทาอุทกภัย การป้องกันดินพัง และการดูแลรักษาคุณค่าความสวยงามตามธรรมชาติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับน้ำ

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.6.1 ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการลุ่มน้ำที่ถูกจัดเก็บเป็นรูปเล่ม และสื่อมัลติมีเดีย เพื่อเป็นต้นแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำ และเผยแพร่ไปยังพื้นที่ลุ่มน้ำอื่น ๆ

1.6.2 ชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กรมชลประทาน กระทรวงเกษตร และสหกรณ์ กรมทรัพยากรน้ำ และกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีข้อมูลพื้นฐานประกอบ การพิจารณากำหนดแนวทางการจัดการลุ่มน้ำ เพื่อการใช้ประโยชน์ทรัพยากรน้ำและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ลุ่มน้ำอย่างเป็นธรรม